

La vischnaunca da Tujetsch el 19avel tschentaner

Cun risguard special dall'uclica Bugnei

Tarcisi Hendry

Tujetsch

Il 6 da mars 1799 ei in datum essenzial per la historia dalla Val Tujetsch e dalla Cadi, il territori suveran dalla claustra da Mustér e dil reminent era pigl entir Grischun. Els Franzos arrivan quella notg sul Pass Alpsu ed irrumpan ella val. Els passan cun pintga resistenza tras la val. A Bugnei succeda la davosa emprova encunter la schuldada franzosa cun la consequenza da treis morts, numnadamein Hans Gieri Monn, Placi Monn e Gion Battesta Sialm da Segnas. Els Tujetschins han tier tut giu cletg – arsentai vegnan ils vitgs buc. Il discletg ei lu tuttina arrivaus silsunter e quei vehementamein. Igl ei stau da pagar als Franzos e las pretensiuns ein stadas horrentas. Las gliestas archivadas dil furniu als Franzos e da quei che lezs han engulau dattan perdetga da quei. D'ina vart dattan ellas perdetga d'in pievel beinstont alla fin dil 18avel tschentaner e da l'otra vart enumereschan las gliestas las immensas contribuziuns all'armada franzosa. Quels onns entuorn 1800 traversan adina puspei schuldada la val – inaga eis ei Austriacs – e lu era ils Russ. Mintga gada han quellas truppas pretendiu vivonda ed agid per far il pass e trapass. Il pievel ei daventaus paupers – paupers en cuort temps. Igl onn 1799, respectivamein 1803, ha la Cadi piars il status d'in territori suveran claustral. Il cumin dalla Cadi ei denton semantenus tochen igl onn 1851. Quei onn ei l'anteriura enclava da Schlans vegnida incorporada sco siatavla vischnaunca el niev circuit da Mustér, respectivamein el niev district dil Rein Anteriur (district Surselva dapi 2001, regiun Surselva dapi 2008). Igl onn 1854 ein las quater cuorts Mustér, Tujetsch, Breil/Medel e Trun/Sumvitg vegnidadas integradas ellas ulteriuras siat, oz aunc sis, vischnauncas politicas.

Ils habitonts dalla val han pitü nundetg. E tuttina crescha la populaziun indigena naven digl onn 1800 cun 900 habitonts sin 1116 habitonts igl onn 1835. Quei ei bia memia bia, 220 habitonts dapli. Ussa suonda in auter problem. La surpopulaziun dalla val sefa valer. La paupradad vegn pli e pli gronda e sforza ils habitonts d'anflar lavur ord la val. La val po sulettamein viventar entuorn 900 habitonts e quei ei in cunfin. Ils affons van la stad giul Schuob per levgiar ils dacasa. Da tuttas vegliadetgnas ston serender el sid dalla Tiaratudestga, ell'Austria, ell'Italia ed en Frontscha. La giuventetgna va sut armas jastras.

Ils onns ein propi signai da miseria. Era la natira semuossa da sia criua vart. Lavinas horrentas destrueschan il vischinadi da Selva (1808) ed il vest dalla fracziun da Rueras (1817). Auas grondas fan donn el funs. Il Rein furibund destruescha il funs dalla val (1834 e 1868). Ils runs fan tema e destrueschan, quel dalla Val Bugnei, mo oravontut il Run da Sedrun. El sforza da far grondas investiziuns cun ereger 1837 in'ustanza per schurmegiar il vitg da Sedrun e la baselgia parochiala. Plirs onns avon ils onns 1850 ein onns da schliatas raccoltas. La cultira pitescha da scheltiras, da stads bletschas ni freidas. Enconuschents ein ils onns 1816 e 1817, quel senza sulegl e quel dalla fom. Las fieras ella regiun ed el sid ein miserablas. Ils daners ein scarts, ils paupers ella carschen. Igl onn 1848 cumpra la vischnaunca graun per 600 flurins per reparter als paupers.

Culla mesadad dil 19avel tschentaner entscheiva la scolaziun a survegnir dapli impurtonza. Igl onn 1846 vegn la scola declarada obligatoria el cantun Grischun. Tochen lu era l'instrucziun caussa dalla baselgia. Cun l'erecziun da tschun scolas denter 1848–1863 entscheivan ils laics ad instruir ils affons tujetschins. La paupradad cuntinuescha era ella secunda mesadad dil 19avel tschentaner. Quels senza lavur bandunan la val, u per adina ni per in cert temps. L'emprema gruppa semetta igl onn 1850 viers l'America. Igl ei quei l'entschatta d'ina emigraziun che cuoza entochen 1930 e descarga la val cun ver 300 persunas. Parallelamein ed oravontut ils onns 1870–1890 succeda ina pli mudesta emigraziun el sid dalla Tiaratudestga, ella Baviera ed el Württemberg. Las grondas famiglias effectueschan quella emigraziun. Tuts han buca plaz e lavur enteifer las scheinas dalla val. Fugitivs economics!

Malsognas tiels animals da casa, oravontut la zoppina, e miserablas fieras decidan davart beinstanza ni paupradad. Rigurusas directives prescrivan la pasculaziun, la cumpra e vendita da tiers ed il diever dalla lenna. Als anderses vegnan adossadas taxas da diever pli aultas ch'ils indigens. Ins sedosta per mintga scrotta prau e pastira. Il pievel ei controllaus – controllaus in da l'auter. Libertad da viver exista strusch en quei tschentaner.

La politica

La suprastanza u igl obercheit da vischnaunca consisteva ord nov commembers, numnadamein treis geraus e sis cussegliers. Igl εμπrem geraus fuv president da vischnaunca. In dils sis cussegliers funcziunava sco salter ed in dils auters tschun stueva far statalter, il cassier. Quei normescha la costituziun digl onn 1866. Quella fuorma dad empalar la val ha cuzzau tochen viaden el 20avel tschentaner. Regulativs deva ei fetg biars, tut era bein normau, tut era medemamein bein sut controlla, mintgin era obligaus da denunziar surpassaments als tgisaders ufficials. Gliendisdis tscheiver vegneva castigiau. Per l'elavuraziun da novs reglaments vegneva integrau umens da tut ils vitgs ed uclauns, aschia dumbravan las cumissiuns mintgamai rodund 15 umens. A lavur cumina vegneva obligau e quei tenor grondezia dil muvel e sut castitg.

Economia

Ella Val Tujetsch sco era ella gronda part dalla Surselva regeva l'economia d'autoprovediment. Il pievel fuv aschia independents dall'economia jastra. Tujetsch ha

plitost in'aura schetga, mo tuttina pil pli plievgia avunda. Ils ers cun segal e dumiec, ils armauls e las cauras e nuorsas cuvrevan la gronda part dalla vivonda dil pievel. Il terren, ideals pil graun, vegneva cultivaus dus tochen treis onns e sunter stueva el vegnir nezegiaus ver diesch onns sco prau. La launa dallas nuorsas era fetg necessaria ed il latg furneva caschiel, tschagrün e pischada. Il glin fuvava in ulteriur product che Tujetsch cultivava a moda extensiva. La raccolta era pil pli gronda, il clima tuatschin ideals per quella cultura. La val enserrada da cuolms ha ina gronda influenza positiva sil moviment dall'aura. Il semglin furneva igl ieli ed il glin sez vegneva tessius e las teilas semidavan en tschops e caultschas, cozzas, batlinis e bia auter pil diever da mintgadi. Ils pors fuvan in'ulteriura fontauna da carn. Mintgin veva siu ni ses engarschauns che vegnevan mazzai il november. La Val Tujetsch ha negina puma ed ins fageva diever da coclas. Ils Orts mudests furnevan zatgei legums ed jarvas. Atras ils onns da fomez 1771/72 e 1817 ein ils Tuatschins vegni bein. Il truffel ha per gronda part levgiu e procurau per vivonda sufficiente. Il pievel fuvava extrem dependents dall'aura e per insumma saver surviver fuvan ils habitonts dalla val permanentamein vid la lavur. Igl unviern era buca beinvegnius, in liung e freid consumava plunas da lenna ed ils ladretschs sesvidavan. La lenna fuvava impurtonta pigl agen diever, mo fuvava era ina dallas fontaunas impurtontas per cuvierer las entradas dalla vischnaunca. Deplorablamein ei la tgira digl uaul buca adina stada sufficiente. Entuorn 1850 veseva ei ora fetg mal culs uauls ella val. Il cantun ha stuiu intervegnir cun in regulativ fetg rigurus. A partir da 1891 sefan las empremas plontaziuns els pli prigulus loghens, aschia igl Uaul da Rosas el nord da Selva. Pertscharts ein ins denton adina stai dall'impurtonza dil schurmetg digl uaul per la cultura e per la protecziun encunter bovas e lavinas. Las schetgas han procurau pil schurmetg necessari.

Impurtontas fuvan las fieras da biestga: quellas ella val, quellas ellas vals vischinontas e sco la pli impurtonta quella da Ligiaun. Ils Tuatschins vevan in dun special e la preferenza per la tratga da stiarls. Culla fin dil 19avel ha quella fiera piars l'usitada calamita ed ei ha fatg basegns d'encurir autras pusseivladads da vendita.

Malsognas contagiusas tier carstgaun ed animal vevan ina gronda influenza negativa. La higiena era en general en schliet stan e promoveva malsognas tiel carstgaun.

Traffic

Tochen 1862 existeva mo ina senda e via stretga atras la val. Ina menadira sempla pudeva tgunsch ni bein atras. Cavals deva ei fetg paucs ella val, aschia ch'ei deva nuot auter ch'ir a pei e purtar bagaschas e marcanzias. Igl onn 1860 ha la vischnaunca da decider davart la nova via atras vischnaunca. En general ei il pievel encunter la via. Ils cuosts da cumprar il terren e furnir il material fan tema. Mo cun agid ed engaschi digl avat dalla claustra da Mustér, Paul Birker (1861–1877), e dil sur plevon Giusep Antoni Durgiai (1846–1963), dian ils umens gie. Tochen Mustér ei la via vegnida baghegiada igl onn 1858. A partir da 1862 entochen 1864 vegn ella construida atras la val e sul pass tochen ad Andermatt. La Val Tujetsch era ussa colligiada meglier cul rest dalla Surselva e viers vest cul cantun Uri. Culla nova via atras la Surselva era ei ussa pusseivel da viagiare segiramein cun carrotscha da cavals. La lubientscha pigl auto ha duvrau pliras votaziuns cantunalas e finalmeins ha il pievel detg gie igl onn 1925.

La finfinala ei aunc la Viafier retica vegnida baghegiada ils onns 1889–1912 dalla Surselva siado tochen a Mustér. Igl onn 1926 vegn la Viafier Furca Alpsu aviarta pil tschancun Mustér–Brig. Cun l'entschatta dil 20avel tschentaner arrivan ils emprems turists ed igl unviern ils emprems skiunzs. Ils onns 1920 e 1930 sefa in turissem prospereivel, ina buna entschatta per in meglier avegnir. La Secunda Uiera mundiala disfa quellas stentas e per culla construcziun dallas ovras hidraulicas succeda ils onns 1960 la gronda midada per l'entira Val Tujetsch.

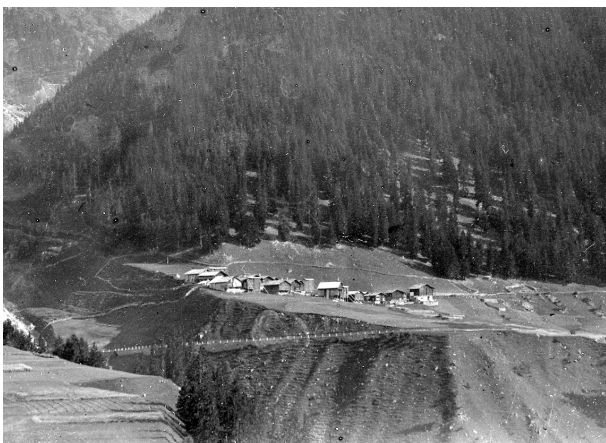
Religiun

Las directivas dalla baselgia meinan la populaziun buca adina pil bien da quella. Ils novs uordens stuevan vegnir confirmai ed anflai per buns dil sur plevon. Alla radunonza d'elecziuns vegnevan il plevon ed il caplon clamai. Sper las dumengias ordinarias deva ei aunc rodund vegn firaus, dil schaner entochen s. Placi 24 miezfiraus. Diesch sondas avonmiezdi duront la stad fuvan declaradas sco miezfiraus per far la processiuin tier Nossadunna a Zarcuns. Igl urbari da 1838 cuntegn las directivas dalla dieschma alla baselgia. Ils vischins da Bugnei ein obligai da dar mintga 40 avla curtauna ina al sur plevon. La caplutta da sogn Giusep pagava mintg'onn al plevon 3 flurins, las biaras autras capluttas e baselgias dapli. Sper las processiuins ordinarias deva ei aunc treis che mavan ella vischnaunca da Mustér. En Tujetsch fuva la pli liunga processiuin quella dad ir si Tschamut. Quella remplazzava la veglia processiuin sil Gottard che ha cuzzau entochen 1817. Bugnei festivava specialmein la fiasta da sogn Giusep ils 19 da mars e la dedicaziun-caplutta la 4. dumengia da settember. Quei tuccava era tier allas autras siat capluttas e treis baselgias dalla val.

En general

Ils vischins dalla Val Tujetsch vivevan buca bia auter ch'ils ulteriurs vischins dalla Surselva. Bein deva ei differenzas d'in liug a l'auter. La pli gronda midada effectuescha la finiziun dalla construcziun dalla via sursilvana igl onn 1864. Pli tard sesarva la Surselva pil traffic culla Viafier retica e la Viafier Furca Alpsu che possibiliteschan aschia era in traffic turistic. Cun in clima bravamein crius fuva ei en Tujetsch pli selvadi. La dependenza d'aura favoreivla fuva gronda. Dasperas fuva la zoppina ina mulesta che serepeteva adina puspei atras igl entir 19avel tschentaner. Las fieras decidevan il ver ni buca ver daners. Deivets vevan tuts e quels smaccavan bravamein. Paupers deva ei numerus e la vischnaunca, che representava era la baselgia, empruava da segidar tenor pusseivladad. L'emigraziun era beinsavens la suletta pusseivladad da scappar ord la val. Il da viver era stretgs e tut stueva vegnir reglamentau e tuts astgavan denunziar in l'auter. La lenna era scarta, il fein fetg savens era, e perquei stueva vegnir fatg quen per tut. Midadas pli essenzialas schabegiavan vess, ins fuva en tuts graus fetg conservativs, ligiaus vid il tratsch e vid las tradiziuns. Contribuiu ad ina veta tut speciala ella val ha segiramein la situaziun geografica. Unics ei il dialect tuatschin ch'ei sesviluppau enteifer ils cunfins dalla vischnaunca.

Bugnei

Tujetsch ei situaus il pli el vest dalla Surselva e dil cantun Grischun. La val e la vischnaunca che fuorman la tgina dil Rein Anteriur cumpeglian endisch vitgs ed uclauns. Egl ost dalla val ei l'ucliva da Bugnei. Da vart dretga dalla val sesanflan Cavorgia e Surrein. Sedrun ei il liug principal culla baselgia ed il santeri dalla val. En successiuin viers vest suondan ils vitgs Gonda, Camischolas, Zarcuns, Rueras, Dieni, Selva e sco davos vitg avon il Pass Alpsu l'ucliva gualsra Tschamut.

La val ha adina formau in'unitad, ina vischnaunca e Bugnei ina part da quella. Ils vitgs han en beinenqual grau giu empau autonomia. Quei ha era valiu per Bugnei. Aschia fuva la pasculaziun dalla primavera ina caussa dil vitg, sco era la tgira dalla atgna pastira da casa. En bia caussas ein ils da Bugnei denton era s'uni cun Sedrun. La caplutta da s. Giusep, erigida 1744, stueva il vitget cun ses paucs habitonts tgirar e mantener tut persuls. A scola ein ils affons da Bugnei adina i a

Sedrun.

La foto (1895) sisura muossa igl uclaun Bugnei ch'ei probablamein staus da quella grondezia duront la gronda part dil 19avel tschentaner ed aunc biars onns suenter. Tredisch casas e baghetgs culla caplutta da s. Giusep e begl communabel enasisum igl uclaun, formavan l'uciliva. L'aua furneva igl ual dalla Val Bugnei. Tochen igl onn 1862 passa la via principala, ina senda empau pli lada, atras igl uclaun. La via traversava silsuenter la Val Bugnei e passava Niregl per arrivar a Sedrun. D'in temps possedeve igl uclaun era ina pintga ustrietta menada da Cecilia Riedi. La via nova vegn construida denter ils onns 1862 e 1864 el sid dil vitget. – Pér el 20avel tschentaner succedan las grondas midadas ell'entira val. El nord dil vitg vegn il crest tagliaus per la construcziun dalla lingia da viafier Furca Alpsu. Il trassé fuva finius gl'atun 1915, la viafier en funcziun pér igl onn 1926.

Il diember da habitonts

L'emprema dumbraziun enconuschenta da 1768 enumerescha per Bugnei 12 fiugs cun total 46 habitonts. – Cuort avon la midada dil tschentaner, exactamein 1791, dumbra igl uclaun 15 fiugs cun 34 habitonts, 8 umens, 7 femnas e 19 affons. – La proxima dumbraziun sefa viaden el 19avel tschentaner, igl onn 1835. Bugnei ha ses 36 habitonts, da quels 14 affons che vivan en 9 fiugs. – Igl onn 1850 vivan 50 persunas, da quei 20 umens e 30 femnas; dad 1–15 onns: 16; da 16 – 30 onns: 9; da 31–45 onns 7; sur 45 onns: 12; da quei 5 persunas sur 60 onns (6 persunas ein indicadas senza l'annada). La pli veglia persuna ei Scolastica Wenzin cun 85 onns (*1765). Ils pli biars affons survivan buca il dieschavel onn dalla veta. Bia dunnas mieran en pigliola. Ils pli biars habitonts dalla val mieran denter 60 e 70 onns.

Ils otg fiugs digl onn 1886 a Bugnei ein: Gion Antoni Monn, Vigeli Deragisch, Emanuel Deragisch, Gion Antoni Curschellas, Luis Jagmet, Gada Decurtins, Andreas Poltera e Sep Antoni Deragisch. Dils habitonts da Bugnei fan ils pli biars cumpleinamein il pur, Andreas Poltera ei suenter la construcziun dil stradun cantunal il vier cantunal, Sep Antoni Deragisch ei, sper in pign menaschi da pur, in hafner ed Emanuel Deragisch lavura sco ligiacudischs.

Schabetgs nudai els protocols da vischnaunca

- 1864: Sin radunonza da vischnaunca vegn petiziunau al Cussegl Pign da vegnir cun ina via naven dil stradun niev si el vitg da Bugnei.
- 1870: Secloma ei ch'ei fussi basegns da dar als da Bugnei ina via.
- 1871: Quei onn vegn terminau las pastiras da casa. Bugnei ha ensemen cun Sedrun: tut il Cungieri e Ruina Plauna, priu ora tschun dis ils da Gonda ensi entochen si Crest d'Alp. Dapli tut il pastg da vaccas dalla Val Bugnei, dapli tut igl Uaul Niregl e la Scanziala e Val Custeri, dapli tut quei oragiu Davos Bagliel, tut igl Uaul Bugnei e la pastira el vitg Sedrun, dil maun da Surrein dil trutg da cauras si, anen tochen Greps.
- 1879: A Bugnei ein plirs baghetgs barschai giu e la vischnaunca conceda gratuitamein la lenna per construir in clavau e dus chischners.
- 1881: Ils vischins da Bugnei vulan menar l'aua el vitg cun bishels da gus e damondan la vischnaunca per in subsidi. Quella contribuescha la quarta part dalla summa.
- 1884 e 1887: Ha giu liug a Bugnei ina radunonza da vischnaunca.
- 1899: Ils vischins da Bugnei giavischan per via da bara la via veglia che mava da Curtins si ed ei vegn concludiu da reparar ella per ir cun menadiras e tiers.

Cumpariu en [Vischala da Bugnei – La historia dalla hafnaria Dergisch](#) - 2022